

4-тақырып

ТАБИҒАТТЫ ПАЙДАЛАНУ ҚҰҚЫҒЫ

Мақсаты: Студенттерде Табиғат пайдалану құқығының түсінігі, белгілері және мазмұны. Табиғат пайдалану құқығының түрлері, объектілері және субъектілері. Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері. Арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болу, өзгеру және тоқтату шарттары туралы мәліметтерді қалыптастыру

Табиғат пайдалану құқығының түсінігі, белгілері және мазмұны.

Табиғатты пайдалану деп адамның табиғатқа әсер етуінің барлық нысандарын (оны қорғауды қоса алғанда) айтуға болады. Адам мен табиғатқа келтірілген экологиялық салдарға байланысты табиғат пайдалануды екі нысанға бөліп қарастыруға болады.

Бірінші нысан – табиғатты ұтымды пайдалану. Ол экономикалық даму мен тұрақты табиғи орта арасындағы тепе-теңдік, табиғат байлықтарын бүгінгі және болашақ ұрпақ мүддесі үшін сақтау, адамның өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған ортаны, қоғамның табиғи ресурстарға қажеттілігін қамтамасыз ететін, табиғаттың заңдылығын есепке ала отырып жүзеге асырылатын саналы мақсатқа бағытталған қызметті білдіреді. Ұтымды табиғатты пайдаланудың міндетті шарты – экологиялық мәселелерді шешуге байланысты қажетті шараларды қолдану.

Екінші нысан – табиғатты ұтымсыз пайдалану. Ол табиғат заңдарын бұзатын қызметті білдіреді. Оның нәтижесінде қоршаған ортаның сапасы төмендейді, табиғи ресурстар сарқылады, адамдардың өмірінің табиғи ортасы нашарлайды.

Заңдық мағынада табиғатты пайдалану – оның әртүрлі нысандары мен түрлерін біріктіретін түсінік.

Табиғи ресурстарды пайдалану және табиғи объектілердің құқықтық жағдайын – арнайы заңның табиғи ресурстарды пайдалануға беру ережелері айқындайды.

Табиғатты пайдалану құқығы – қоғам мен мемлекеттің, азаматтардың экономикалық, экологиялық және күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жер, жер қойнауы, су және өзге де табиғи ресурстарды пайдалануға байланысты жеке және заңды тұлғалардың қызметін реттейтін заңмен белгіленген нормалар мен ережелердің жиынтығы.

Табиғатты пайдалану құқығын үш мағынада қарастыруға болады. Біріншіден, объективтік құқық, яғни табиғатты пайдалану туралы құқықтық нормалар мен нормативтік актілердің жиынтығы. Екіншіден, субъективтік құқық, яғни табиғатты пайдалану құқығының субъектілерінің құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы. Үшіншіден, табиғатты пайдаланудың субъективтік және объективтік құқығын жүзеге асыру тетігі болып табылатын құқықтық қатынас ретінде.

Табиғатты пайдалану құқығы арқылы мемлекеттің және өзге де меншік иелері мен пайдаланушылардың және өзге де табиғат пайдалану құқықтық қатынастарына қатысушылардың табиғи ресурстарға қатысты құқықтары жүзеге асырылады. Демек, аталған субъектілердің арасында табиғатты пайдалануға қатысты өзара қарым-қатынастар туындайды, табиғат пайдалану құқығының экономикалық, экологиялық, мәдени, тәрбиелік, эстетикалық және өзге де нысандары жүзеге асырылады.

Табиғат пайдалану құқығын сипаттаған кезде ол құқықтың табиғатты пайдаланудың барлық нысандары мен түрлеріне қатысы бар деп айта алмаймыз, тек қана құқықтық реттеуге жататын және құқықтық реттелуді қажет ететін түрлерге байланысты. Мысалы, табиғат пайдалану құқығының пәніне дем алу үшін атмосфералық ауаны, күн энергиясын пайдалану жатпайды.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес адамның күнделікті өмірінде, жеке және заңды тұлғалардың шаруашылық және өзге де қызметінде табиғи ресурстарды пайдалану және (немесе) қоршаған ортаға әсер етуі табиғат пайдалану болып табылады.

Табиғи ресурстарды пайдалану, яғни табиғи ресурстардың пайдалы қасиеттерін алу. Ал, әсер ету – адамның шаруашылық қызметінің қоршаған ортаға тікелей әсері.

Қоршаған ортаға әсер етуді төрт топқа бөліп көрсетуге болады: алдын ала жопарланған, жоспарланбаған, тікелей, жанама.

Алдын ала жоспарланған әсер ету қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында материалдық өндіріс үрдісінде орын алады. Оған пайдалы қазбаларды өндіру, гидротехникалық құрылғыларды салу, ағаш дайындау үшін және жер учаскелерінің аудандарын кеңейту үшін орманды кесу және тағы басқалар жатады.

Жоспарланбаған әсер ету жоспарлы әсер етуге қосымша пайда болады. Мысалы: пайдалы қазбаларды ашық түрмен өндіру – жерасты суларының деңгейін төмендетеді, атмосфералық ауаны ластайды және т.б.

Жоспарланған және жоспарланбаған әсер етулер тікелей немесе жанама болуы мүмкін.

Тікелей әсер етулер адамның шаруашылық қызметінің қоршаған ортаға тікелей әсері, соның ішінде жер учаскесін суландыру – топыраққа тікелей әсер етеді және онымен байланысты үрдістерді өзгертеді.

Жанама әсер етулер бір-біріне байланысты құбылыстар арқылы болады. Мысалы, жоспарланған жанама әсер етулер – тыңайтқыштарды қолдану және олар арқылы егістіктің көлеміне әсері.

Табиғи ресурстарды пайдалану құқығын мақсатына қарай екіге бөлуге болады:

Біріншісі – табиғи ресурстарды экономикалық, экологиялық сауықтыру, эстетикалық қажеттіліктер үшін пайдалану құқығы.

Екіншісі – табиғи ресурстарды адам өмірі мен денсаулығы үшін пайдалану құқығы.

Бірінші топтағы табиғи ресурстарды пайдалану құқығы табиғи қорлардың белгілі бір түрін немесе түрлерін заңдарда көрсетілген мақсаттарда тиімді пайдалануды және оларды қорғауды көздейді.

Екінші топтағы табиғи ресурстарды пайдалану құқығы атмосфералық ауаның тазалығын, климатқа, жерге, орманға, суға, тағы басқа табиғат объектілеріне табиғи немесе жасанды апаттың болмауын талап етеді.

Бұл ерекшеліктер табиғи ресурстарды пайдалану мен қорғаудың экологиялық қатынастарын реттеу кезінде қолданылады. Табиғи ресурстарды пайдалану табиғатты жалпы және арнайы пайдалану тәртібімен жүзеге асырылады.

Табиғатты пайдалану құқығы экономикамен тығыз байланысты, табиғатты пайдалану – экономикалық қатынастардың құқықтық нысаны болып табылады. Табиғат пайдаланудың нысаны мен мазмұны бар, олар өзара тығыз байланысты.

Табиғатты пайдаланудың мазмұны дегеніміз – заңға негізделген және өзара байланысы бар белгіленген тәртіппен жеке және заңды тұлғаларға берілген табиғи ресурстарды иелену мен пайдалану құқықтарының жиынтығы. Иелену мен пайдалану өзара біріккен құқықтар, өйткені табиғи объектіні оны иелену кезінде ғана пайдалана алады. Иелену құқығы кез келген табиғатты пайдаланудың алғышарты болып табылады.

Табиғатты пайдалану құқығы – заңға негізделген өндіріс немесе жеке қажеттіліктер үшін пайдалы қасиеттерді алу арқылы табиғи объектіні пайдалану. Табиғатты пайдалану құқығы табиғи объектіні пайдалануға байланысты құқықтар мен міндеттер арқылы көрініс табады.

Демек, табиғатты пайдалану құқығын үш мағынада қарастыруға болады. Біріншіден, объективті құқық, яғни табиғатты пайдалану туралы құқықтық нормалар мен нормативтік актілердің жиынтығы. Екіншіден, субъективтік құқық, яғни табиғатты пайдалану құқығының субъектілерінің құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы. Үшіншіден, табиғатты пайдаланудың субъективтік және объективтік құқығын жүзеге асыру тетігі болып табылатын құқықтық қатынас ретінде.

Табиғат пайдалану құқығының түрлері, объектілері және субъектілері

Табиғат пайдалану құқығының негізгі жіктеуші белгілері дегеніміз – табиғи объектілерді пайдалану мақсаты бойынша және табиғатты пайдалану субъектілері бойынша айқындалатын айырмашылық.

Жіктеу белгілеріне байланысты табиғатты пайдаланудың келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады.

Адам мен азаматтың қолайлы қоршаған ортаға деген табиғи құқығы және табиғи объектіге байланысты жалпы табиғатты пайдалану құқығы. Аталған құқықты жүзеге асыру үшін арнайы рұқсат қажет емес.

Арнайы мемлекеттік органнан рұқсат алудың міндеттілігі бойынша арнайы табиғатты пайдалану.

Табиғатты пайдалану – мақсатына байланысты ауыл шаруашылығындағы, өнеркәсіп және энергетика саласындағы, көлік, қорғаныс мақсатындағы табиғатты пайдалану және өзге де мақсаттарда пайдалану.

Табиғат пайдалану әдістеріне (шарттарына) байланысты табиғи ресурсты табиғи ортадан алу арқылы немесе табиғи ортадан алмай пайдалану болып бөлінеді. Аталған табиғатты пайдалану құқықтары су және орман заңнамасы, жер қойнауын пайдалану, жануарлар дүниесін пайдалану заңнамаларында бекітіледі.

Бір табиғи ресурсты пайдалану кезінде басқа табиғи ресурсқа және қоршаған ортаға болуы мүмкін минималды экологиялық жағымсыз антропогендік әсерін қамтитын кешенді табиғатты пайдалану құқығын атауға болады.

Меншік құқығымен немесе пайдалану құқығымен тиесілі оқшауланған табиғи объектіні (жер учаскесі, су объектісінің бөлігі, жер қойнауының бір бөлігі, және т.б.) пайдалануға байланысты жеке табиғатты пайдалану ажыратылады.

Жеке табиғи объектіні меншік иесінің беруіне байланысты бастапқы табиғат пайдалану құқығы – мемлекеттен не басқа да бастапқы табиғат пайдаланушылардан сол құқықтан айыру немесе әмбебап құқық мирасқорлығы тәртібімен алынған құқық. Меншік иесі емес тұлғамен берілген кейінгі табиғатты уақытша пайдалану құқығы – бұл мәртебені өзінде сақтап қалатын бастапқы табиғат пайдаланушыдан шарт негізінде алынған құқық.

Мерзіміне байланысты табиғатты пайдалану құқығы мерзімі шектелмеген, яғни тұрақты немесе мерзімі шектелген уақытша (қысқа мерзімді немесе ұзақ мерзімді) болуы мүмкін.

Табиғат пайдалануды құқықтық реттеудің пәндік-салалық белгісіне байланысты жер пайдалану құқығы, су пайдалану құқығы, жер қойнауын пайдалану құқығы, орман пайдалану құқығы және т.б. болып бөлінеді.

Аталған табиғи объектілерді пайдалану құқығының түрлерінің жиынтығы табиғатты пайдалану құқығын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде табиғат пайдаланудың жалпы және арнайы түрлері бекітіледі.

Жалпы табиғат пайдалану тұрақты болып табылады және халықтың өмірлік қажетті сұраныстарын қанағаттандыру үшін және табиғи ресурстар пайдалануға берілмей, тегін жүзеге асырылады.

Жалпы табиғатты пайдалану құқығы пайда табуға байланысты емес, адамның жеке қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған, сондықтан жеке арнайы рұқсатты талап етпейді. Сонымен қатар егер Қазақстан Республикасының заңдарында көзделсе, табиғатты жалпы пайдалануды шектеуге жол беріледі.

Табиғатты жалпы пайдалану – бұл адамның күнделікті өмірі мен денсаулығы, мәдени-эстетикалық қажеттіктерін табиғат объектілері есебінен тегін қанағаттандыру.

Табиғатты жалпы пайдалану үшін табиғи ресурстар жекелеген азаматтарға бекітіліп берілмейді. Кейбір реттерде арнайы уәкілдік берілген органдар мен жергілікті өкілетті органдар табиғатты жалпы пайдаланудың өзге шарттарын белгілеуі мүмкін.

Жер заңнамасында жалпы жер пайдалану құқығы тікелей қарастырылмаған. Бірақ елді мекендер жерінің құрамында ортақ пайдаланудағы жер учаскелері кіреді. Халықтың ұйымдасқан түрдегі жаппай демалысы мен туризміне арналған және сол үшін пайдаланылатын рекреациялық мақсаттағы жер учаскелері белгіленген.

Жалпы су пайдалану ережелері Қазақстан Республикасының Су кодексімен реттеледі. Жалпы су пайдалануға – су объектілерін арнайы техникалық құралдар мен құрылғылар пайдаланбай, азаматтардан арнайы рұқсат алынбай ауыз су және күнделікті өмірлік қажеттіліктері үшін пайдалану, шомылу, мал суару мақсатында пайдалану жатады. Сонымен қатар жалпы су пайдалануда су объектілерінде адамдардың өмірі мен денсаулығын сақтау мақсатында ережелерді және уәкілетті мемлекеттік органдармен бекітілген ережелерді сақтау міндеттілігі жүктеледі. Су пайдалануды жүзеге асыру жалпы пайдаланудағы барша халыққа қолжетімді, ашық пайдаланудағы су объектілерінде жүзеге асады. ҚР Су кодексіне сәйкес, егер Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше жағдай көзделмесе, барлық су объектілері ортақ пайдаланудағы объектілер болып табылады. Бірақ Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларда ортақ пайдаланудағы су объектілерін пайдалануды шектеуге жол беріледі.

Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, жер қойнауын пайдаланушыға жеке меншік немесе жер пайдалану құқығымен тиесілі жер учаскелерінде кең таралған пайдалы қазбаларды және жерасты суларын өз мұқтажы үшін тәулігіне

елу текше метрден аспайтын көлемде өндіру тұрақты және өтеусіз жер қойнауын пайдалану құқығымен жүзеге асырылады.

Орманды жалпы пайдалану құқығы орман заңнамасымен белгіленеді. Жалпы орман пайдалануда жеке тұлғалар өздерінің қажеттілігі үшін жабайы жемістер, жаңғақтар, саңырауқұлақтар, жидектер, дәрілік шикізат және өзге де жанама орман ресурстарын жинауды жүзеге асырады.

Арнайы табиғат пайдалану – ҚР Экологиялық кодексінде және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында белгіленген тәртіппен табиғи ресурстарды ақылы негізде пайдалануды және (немесе) қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын жеке және (немесе) заңды тұлғаның қызметі.

Табиғат пайдалану түрлеріне: 1) жерді пайдалану; 2) суды пайдалану; 3) орманды пайдалану; 4) жер қойнауын пайдалану; 5) жануарлар дүниесін пайдалану; 6) өсімдіктер дүниесін пайдалану; 7) қоршаған ортаға эмиссиялар; 8) Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленетін өзге де табиғат пайдалану түрлері жатады.

Табиғат пайдалану түрлері бойынша арнайы табиғат пайдалану құқығының туындау ерекшеліктері Қазақстан Республикасының заңдарында айқындалады.

Экологиялық құқық ғылымында арнайы табиғат пайдалану құқығы деп белгілі субъектілер мен уәкілетті мемлекеттік органдардың рұқсаты негізінде қоғамның, жеке және заңды тұлғалардың экономикалық мүддесін қанағаттандыру мақсатында, жалпы табиғатты пайдалануға қарағанда қоршаған ортаға әсері көбірек табиғатты пайдалану танылады. Арнайы табиғат пайдаланудың екі нысанын бөліп қарастырамыз: кешенді табиғат пайдалану және жеке табиғи ресурстарды пайдалану құқығы (жер учаскесін, жер қойнауын, орман ресурстарын және т.б.). Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, арнайы табиғат пайдалану табиғат пайдаланудың бір түрін не олардың бірнеше түрінің жиынтығын қамтуы мүмкін.

Бір табиғи ресурсты пайдалануға берген кезде онымен байланысы бар өзге де табиғи ресурстар да пайдаланылады немесе оларға әсер етіледі. Заң әдебиетінде кешенді табиғат пайдалану аумақтағы экологиялық жағдайды есепке ала отырып, кешенді табиғат пайдаланудың қоршаған ортаға жағымсыз әсерін азайту және сол аумақтағы табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылатын бір немесе бірнеше табиғи ресурстарды қатар пайдалану танылады.

Жекелеген табиғи ресурстар (жер, жер қойнауы, су, орман, жануарлар дүниесі) арнайы табиғат пайдалануға кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру мақсатында беріледі.

Жер заңнамасында арнайы жер пайдалану құқығы деген түсінік кездеспейді, бірақ жер пайдалану құқығы көп жағдайда (жалпы ортақ пайдаланудағы жер учаскелерін пайдалану құқығынан басқа жағдайларда) арнайы болып табылады. Жер пайдалану құқығы: 1) мемлекеттік органдар актілерінің; 2) азаматтық-құқықтық мәмілелердің негізінде; 3) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген өзге де негіздерде туындайды.

Арнайы су пайдалану арнайы құрылғылары, техникалық құралдарды пайдалану арқылы жүзеге асырылады.

Жер қойнауын жалпы пайдалану түрлерінен басқа жер қойнауын пайдалану жөніндегі операциялардың барлық қалған түрлері уақытша және өтемді жер қойнауын пайдалану негізінде жүзеге асырылады. Кең таралған пайдалы қазбаларды және жерасты суларын өз мұқтажы үшін өндіруді жүзеге асыратын тұлғаларды қоспағанда, жер қойнауын пайдаланушылар кәсіпкерлік қызмет субъектілері болып табылуы тиіс.

Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N593 Заңына сәйкес, жануарлар дүниесін арнайы пайдалануға жануарлар дүниесі объектілерін және олардың тіршілік ету өнімдерін мекендейтін ортасынан алу арқылы пайдалану жатады. Жануарлар дүниесі арнайы пайдалануға Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен берілетін жануарлар дүниесін пайдалануға арналған рұқсаттар негізінде беріледі.

Арнайы орман пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының Орман кодексінде бекітілген. Мемлекеттік орман қоры учаскелерінде ұзақ мерзімді орман пайдалану құқығы тендер нәтижелері туралы хаттама және сол негізге алынып жасалған шарт негізінде туындайды. Мемлекеттік орман қоры учаскелерінде қысқа мерзімді орман пайдалану құқығы орман билетінің негізінде туындайды. Мемлекеттік орман қоры учаскелерінде орман пайдалануды жүзеге асыруға рұқсаттама құжаттары: ағаш кесу билеті мен орман билеті негізінде ғана жол беріледі.

Табиғи ресурстарды арнайы пайдалану барысында күрделі экологиялық қатынастар туындайды. Олар табиғи объектілерді пайдаланудың түріне, мақсатына, орналастыруға, мөлшерлеуге, қорғауға, тағы басқа жағдайларға байланысты болғандықтан, мемлекет тарапынан арнаулы ережелерді белгілеуді талап етеді. Сондықтан экологиялық заңнамада табиғатты пайдаланушыға табиғи ресурстар табиғатты арнайы пайдалану тәртібімен шаруашылық және өзге де шараларды жүзеге асыру үшін шарт немесе пайдалануға рұқсат беру негізінде пайдалануға немесе жалға беріледі.

Табиғи ресурстарды иелену және пайдалану кепілдіктері Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде, Жер кодексінде, Су кодексі, Орман кодексі және басқа табиғат қорғау заңдарындағы жеке баптардың ережелерінде берілген.

Қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын жеке және (немесе) заңды тұлғаның қызметін заң шығарушы арнайы табиғат пайдалануға жатқызады.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, қоршаған ортаға эмиссиялар дегеніміз – ластаушы заттардың шығарындылары, төгінділері, қоршаған ортада өндіріс және тұтыну қалдықтарын орналастыру, зиянды физикалық әсер ету, күкіртті қоршаған ортада ашық түрде орналастыру және сақтау.

Арнайы табиғат пайдалану түрі ретінде қоршаған ортаға эмиссиялар қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті органның рұқсаты негізінде жүзеге асырылады.

Табиғи ресурстарды пайдалану объектілеріне – жер, су қорлары, орман қорлары, жер қойнауының кен байлықтары, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің жеке түрлері жатады. Аталған қорлардың және басқа табиғи объектілердің кез келген түрі иелену немесе пайдалану объектісі бола алмайды. Сондықтан табиғи ресурстың заңда көрсетілген түрі ғана иемдену немесе пайдалану объектісі бола алады. Сонымен қатар олар кез келген заңды ұйымдарға немесе жеке тұлғаларға беріле бермейді. Мысалы, орман қоры учаскелері иелік етуге мемлекеттік орман шаруашылығы кәсіпорындарына, мекемелері мен ұйымдарына, сондай-ақ қорықтар мен ұлттық парктерге орман шаруашылығын жүргізу үшін беріледі. Басқа заңды ұйымдар мен заңды тұлғалар иелігіне заңда белгіленген тәртіппен орман шаруашылығын жүргізу үшін орман қорының учаскелері берілуі мүмкін.

Табиғи ресурстарды иелену, пайдалану, жалға алуды, мемлекеттік, қоғамдық, кооперативтік, акционерлік, тағы басқа кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар жүзеге асырады, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жеке азаматтары, заңда көрсетілген ретте шетелдік заңды ұйымдар мен азаматтар да осыған құқылы.

Шетелдің заңды ұйымдары мен азаматтарына табиғи ресурстар пайдалануға немесе жалға, заңда көрсетілген жағдайларда жеке меншігіне берілетін болғандықтан, олар иелену құқығының субъектісі бола алады. Қазақстан Республикасының азаматы республика аумағында тұрған мерзіміне қарамастан, жер учаскесін мұралық өмірлік иеленуге құқылы.

Табиғатты арнайы пайдаланудың шарттары дегеніміз – табиғат объектілерін нақтылы игерудің нысаны. Оны іске асыру үшін табиғи ресурстарды арнайы пайдаланудың негізгі шарттары – табиғи ресурстарды пайдаланатын немесе айналадағы табиғи ортаға ықпал жасайтын кәсіпорындарға, мекемелерге, ұйымдар мен азаматтарға шетелдік заңды ұйымдар мен азаматтарға, олардың меншік нысанына қарамастан, табиғи ресурстарды пайдаланғаны үшін; айналадағы табиғи ортаға ластайтын заттарды шығарғаны және тастағаны, өндіріс пен тұтыну қалдықтарын орналастырғаны үшін төлемақы белгіленеді.

Табиғи ресурстарды арнайы пайдалануға берудің және айналадағы табиғи ортаны қорғау жөніндегі экологиялық талаптарды сақтаудың ережелері табиғат қорғау заңдарымен және табиғатты пайдалану туралы шартпен анықталады.

Заңда көрсетілген жағдайларда суды, су тоғандарын, кең тараған пайдалы қазбаларды, жергілікті маңызы бар кен көздерін өкілетті органдар (әкімдер) бере алады.

Табиғи ресурстарды арнайы пайдалану құқығы жерді пайдаланушы рұқсат алған күннен бастап өз күшіне енеді. Бірақ табиғи ресурсты пайдалануға кірісу табиғат объектілерінің түрлеріне қарай заңда көрсетілген тәртіппен жүзеге асырылады. Тиісті жерге орналастыру органдары берілген жер учаскесінің шекарасын нақты белгілеп бергенге дейін және жерді иелену немесе пайдалану құқығын куәландыратын құжат тапсырылғанға дейін осы учаскені пайдалануға кірісуіне тыйым салынады.

Экологиялық заңнама табиғи ресурсты пайдалануға рұқсат беру құжатында осы ресурстардың пайдалануға берілген мерзімін, оларды қорғау мен сақтауды қамтамасыз етудің ережелерін, пайдаланудың нақты мөлшерін, қалдықтарды шығару мен тастаудың шекті нормативтерін көрсетуді талап етеді.

Табиғи ресурстарды иеленуге немесе пайдалануға, жалға берілетін құжаттардың нысаны табиғи ресурс түріне қарай әртүрлі болуы мүмкін (акт, шарт, лицензия, куәлік т.т.). Орман кодексі бойынша орман қоры учаскелерін пайдалануға беру лицензия, ағаш кесу билеті, ордер, орман билеті негізінде жүзеге асырылады.

Табиғат қолдану құқығының субъектілері заңға сәйкес алынған табиғат ресурстарды пайдалану құқығы бар тұлғалар. Олар заңды тұлғалар – кәсіпорындар, ұйымдар және мекемелер, сонымен қатар жеке тұлғалар болуы мүмкін.

Табиғат пайдалану құқығын иеленудегі қажетті алғышарты құқық-субъектілік болып табылады, яғни құқық қабілеттілік пен әрекет қабілеттілігінің болуы. Ал заңды тұлғаларда, құрылтай құжаттары немесе жарғысында көрсетілген табиғат ресурстарын өз қызметтеріне сәйкес қолдануға мүмкіндік қажет болған жағдайда, жалпы құқық қабілеттілігі және арнайы құқық қабілеттілігі болуы қажет.

М.М. Бринчуктің пікірі бойынша, табиғат пайдалану құқығының субъектісі екі сипатта көрініс табады: а) заң бойынша мүмкіндігі бар пайдалану құқығының иесі; б) табиғи ресурстарға субъективті құқық иесі, заңмен бекітілген құқықтары мен міндеттері бар, жер, жер қойнауы, су және орман, жануарлар әлемінің объектілерін пайдалану қатынастарының субъектісі ретінде.

Жалпы табиғат қолдану құқығының субъектілері болып азаматтар, шетел азаматтары және азаматтығы жоқ тұлғалар саналады, өйткені оларда заң бойынша су, орман, жер пайдалану құқығы бар.

Арнайы табиғат пайдалану құқығының субъектілері болып заңды тұлғалар және кәсіпкер-азаматтар саналады. Заңды тұлғалар: мемлекеттік орган ретінде, мемлекеттік меншіктегі ресурстарды пайдалану және белгілі табиғи ресурстарды пайдалану құқығы бар заңды тұлға ретінде көрініс табады. Заңды тұлға, жалпы құқық қабілеттігінен басқа, арнайы табиғат пайдалану құқығын иелену үшін тиісті рұқсат құжаттарын алу қажет (лицензия, рұқсат, келісім-шарт және т.б.).

Табиғат пайдалану құқығының жалпы және арнайы түрлеріне қарай, табиғат пайдаланушылардың айырмашылықтарын көрсетуге болады.

Жалпы табиғат пайдалану құқығының субъектісі әрбір адам бола алады, өйкені заң бойынша оның жерді, суды, орманды пайдалану құқығы бар. Жалпы табиғат пайдалану құқығында адам табиғат ресурстарын кәсіпкерлік әрекеттерді жүзеге асыру үшін емес тек өзінің қажеттілігіне орай қолдана алады. Бұл табиғат пайдалану заңнамаларында көзделген. Кәсіпкерлік әрекеттерді жүзеге асыру үшін су объектілерін тек лицензия алған соң, яғни арнайы табиғат пайдалану құқығын иеленген соң жүзеге асыра алады. Орман заңнамасында да осындай жағдай көзделген. Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы ҚР заңына сәйкес, жер қойнауын пайдаланушыға жеке меншік немесе жер пайдалану құқығымен тиесілі жер учаскелерінде кең таралған пайдалы қазбаларды және жерасты суларын өз мұқтажы үшін тәулігіне елу текше метрден аспайтын көлемде өндіру тұрақты және өтеусіз жер қойнауын пайдалану құқығымен жүзеге асырылады.

Сонымен қатар жүктелген міндеттерді атқару үшін әрекет қабілеті болуы қажет. Табиғат пайдалану құқығы субъектілерінің мәртебесі олардың заңда белгіленген құқықтары мен міндеттері бойынша анықталады.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде табиғат пайдаланушы – табиғи ресурстарды пайдалануды және (немесе) қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын жеке немесе заңды тұлға деп бекітіледі. Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты немесе уақытша тұратын жеке және заңды тұлғалар табиғат пайдаланушылар болуы мүмкін.

Табиғат пайдаланушылар:

1) тұрақты (табиғат пайдалану құқығы мерзімі шектелмейтін сипатта болады) және уақытша (табиғат пайдалану құқығы белгілі бір мерзіммен шектелген);

2) бастапқы (табиғат пайдалану құқығы мемлекеттен не басқа да бастапқы табиғат пайдаланушылардан сол құқықтан айыру немесе әмбебап құқық мирасқорлығы тәртібімен алынған) және кейінгі (табиғатты уақытша пайдалану құқығы бұл мәртебені өзінде сақтап қалатын бастапқы табиғат пайдаланушыдан шарт негізінде алынған) болуы мүмкін.

Табиғат пайдаланушылар Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінде белгіленген талаптарды сақтауға міндетті.

Табиғат пайдалану құқығының объектісі болып оқшауланған (шекарасы бар) және де заңдық түрде белгіленген (табиғат қолдану құқығын иеленуші құжаттар, жеке меншік куәлігі, жалдау шарты және т.б.) табиғи ресурстың жеке анықталған бөлігі (мысалы, жер учаскесі, су объектісі, орман қорының бөлігі) табылады.

Жалпы табиғат пайдалану құқығының объектісі қоршаған орта болып табылады деп айтуға болады. Табиғат пайдалану ұғымы – жалпылама ұғым. Орман пайдалану, су пайдалану кезінде біз табиғат пайдалануды жүзеге асырамыз. Табиғат пайдалану құқығының жалпы объектісі – қоршаған орта.

Заңнамада табиғат пайдалану құқығының объектілері көбіне, жер пайдалануға, жер қойнауын пайдалануға, су пайдалануға және т.б. нақтыланған. Яғни, сәйкесінше жер пайдалану құқығының объектісі – жер, су пайдалану құқығының – сулар болып табылады, жер қойнауын пайдалану құқығының – жер қойнауы. Бірақ, табиғат пайдалану құқығын реттеуде экожүйелі әдісті қолдану қағидасына сәйкес табиғат пайдаланудың түрлеріне байланысты жеке объектілерді бөліп қарастыру шартты түрде болады: орман пайдалануды жүзеге асыра отырып біз жер, су, атмосфералық ауа, жануарлар дүниесінің объектілеріне әсер етеміз. Мүмкін тікелей пайдалану және жанама пайдалану құқығының объектілерін бөліп қарастыру қажет шығар. Мұндай шешім табиғат пайдалану кезінде қоршаған ортаны қорғау тиімділігін арттырады дегуге болады.

Жоғарыда көрсетілгендей, табиғат пайдалану заңнамасына сәйкес жер пайдалану құқығының объектісі жер, су пайдалану құқығының объектісі – сулар болып табылады, жер қойнауын пайдалануда – жер қойнауы. Бірақ экологиялық құқықта жер, сулар, жер қойнауы, орман және т.б. табиғи объектілер және табиғи ресурстар ретінде көрініс табады. Екі түсінік те заңнамада қолданылады. Бұдан табиғат пайдалану құқығының объектісі ретінде табиғи объект не табиғи ресурс танылады ма деген сұрақ туындайды. Осы сұраққа жауап беру үшін олардың арасындағы айырмашылықты қарастырып өтейік.

Жер табиғи объект ретінде – Қазақстанның барлық жер қоры. Жер табиғи ресурс ретінде – нақты шаруашылық мақсаттар үшін пайдалануға болатын жерлер. Яғни, табиғат пайдаланудың объектісі ретінде табиғи ресурстар танылады. Сонымен қатар табиғат пайдалану объектісі болып табиғи объектілер де саналады (мысалы, қалдық суларды су объектілеріне орналастыру, шомылу үшін пайдалану).

Табиғат пайдалану құқығының объектілерінің сипаттамасы табиғат пайдалану құқығының түрлеріне қарай ерекшеленеді. Егер арнайы табиғат пайдалану құқығының объектілері – жеке анықталынған жер, су, орман т.б. болып табылса, жалпы табиғат пайдалану құқығында объектілерді оқшаулау жүргізілмейді (жалпы пайдалануға жататын елді мекендердің жерлері, жалпы пайдаланудағы су объектілері).

Арнайы табиғат пайдалану объектілері орналасқан аумақ учаскелері оқшаулану керек, яғни басқа аумақтан бөліну керек. Оқшаулаудың екі түрі бар – физикалық және заңды. Физикалық оқшаулау өзіне тиесілі аумақты қоршап алу. Заңды оқшаулау дегеніміз – арнайы табиғат пайдалану объектісінің құқықтық мәртебесін заңдық күші бар нормативтік актілерде бекіту.

Демек, табиғат пайдалану құқығының объектісі болып жекелеген табиғи ресурстар немес табиғат кешені табылады.

Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері

Табиғат пайдаланушы субъектілердің мәртебесі олардың заңда бекітілген құқықтары мен міндеттерімен анықталады. Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері әртүрлі нормативтік құқықтық актілерде (бірінші кезекте табиғатты пайдалану заңнамасында), сонымен қатар рұқсат беру құжаттарының мәтінінде (мысалы, лицензиялар) бекітіледі. Табиғат пайдалану құқығының мазмұнын құрайтын құқықтар мен міндеттердің көлемі табиғи ресурстардың түрлеріне байланысты және заңнама нормаларымен және құқық орнатушы құжаттармен белгіленеді.

Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін жалпы және арнайы деп бөлуге болады. Жалпы құқықтар барлық табиғат пайдалану субъектілеріне тән.

Табиғат пайдаланушылардың жалпы құқықтары ҚР Экологиялық кодексінде бекітілген (13-бап). Жеке тұлғалардың:

- 1) өздерінің өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаға;
- 2) қоршаған ортаны қорғау мен сауықтыру жөніндегі шараларды жүзеге асыруға;
- 3) қоршаған ортаны қорғау қоғамдық бірлестіктері мен қорларын құруға;
- 4) Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен мемлекеттік органдардың қоршаған ортаға қатысты мәселелері бойынша шешімдер қабылдау процесіне қатысуға;
- 5) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қоршаған ортаны қорғау саласындағы жиналыстарға, митингілерге, пикеттерге, шерулер мен демонстрацияларға, референдумдарға қатысуға;

б) мемлекеттік органдар мен ұйымдарға қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша хаттар, шағымдар, арыздар мен ұсыныстар беруге және оларды қарауды талап етуге;

7) мемлекеттік органдар мен ұйымдардан уақытылы, толық және дұрыс экологиялық ақпарат алуға;

8) қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша нормативтік құқықтық актілер жобаларын әзірлеу кезеңінде оларды талқылауға қатысуға және әзірлеушілерге өз ескертпелерін ұсынуға;

9) қоршаған ортаға байланысты жоспарлар мен бағдарламаларды дайындау процесіне қатысуға;

10) қоғамдық экологиялық сараптама өткізу туралы ұсыныс жасап, оған қатысуға;

11) кәсіпорындарды, құрылыстар мен экологиялық жағынан қауіпті өзге де объектілерді орналастыру, салу, реконструкциялау және пайдалануға беру туралы, сондай-ақ жеке және заңды тұлғалардың қоршаған орта мен адам денсаулығына теріс әсер ететін шаруашылық және өзге де қызметін шектеу мен тоқтату туралы шешімдердің әкімшілік немесе сот тәртібімен күшін жоюды талап етуге;

12) Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының бұзылуы салдарынан өздерінің денсаулығы мен мүлкіне келтірілген зиянның өтелуі туралы сотқа талап-арыз беруге құқығы бар.

Жеке тұлғалардың Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген өзге де құқықтары болады.

Арнайы құқықтар пайдаланылатын табиғи объектінің ерекшеліктеріне, табиғат пайдаланудың түріне байланысты және белгілі субъектілерге ғана тән болады. Су объектілерін пайдалану кезіндегі су пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – ҚР Су кодексімен (71-72 бб.), жер пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – ҚР Жер кодексімен (64-65 бб.), орман пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – ҚР Орман кодексімен (24-25 бб.), жер қойнауын пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – ҚР Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы заңымен (74-75 бб.), жануарлар әлемін пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттері – Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы ҚР заңымен (27 б.) реттеледі.

Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мемлекет немесе басқа табиғат пайдаланушылардың мүдделерін қорғау мақсатында шектелуі мүмкін.

Табиғатты пайдаланудың мазмұнына кіретін құқықтар мен міндеттердің құрамы мен көлемі олардың нысаналы мақсатына, табиғат пайдалану құқығы субъектілерінің құқықтық мәртебесіне байланысты болады. Табиғатты пайдалану саласындағы кейбір нақты құқықтар мен міндеттердің арасында айырмашылықтар бар.

Мысалы, жер пайдалану құқығының негізгі жалпы құқығы жерге өз бетінше шаруашылық жүргізу. Бұл құқықтар санатына: жер учаскесін оның нысанасынан туындайтын мақсатта пайдалана отырып, жерде дербес шаруашылық жүргізу; ауыл шаруашылығы және өзге де дақылдар мен екпелер себу мен отырғызуға, өндірілген ауыл шаруашылығы өнімі мен жер учаскесін пайдалану нәтижесінде алынған өзге де өнімге және оны өткізуден түскен табысқа меншік, шаруашылық жүргізу, оралымды басқару; өз шаруашылығының қажеттіліктері үшін жер учаскесінде бар құмды, сазды, қиыршық тасты және басқа да кең таралған пайдалы қазбаларды, шымтезекті, екпелерді, жер үсті және жер асты суларын, кейіннен мәмілелер жасасу ниетін көздемей, белгіленген тәртіппен пайдалану, сондай-ақ жердің өзге де пайдалы қасиеттерін пайдалану; жер учаскесі мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығарылған жағдайда келтірілген шығынды толық көлемде өтетіп алу; жерді аймақтарға бөлуді ескере отырып, меншік, шаруашылық жүргізу, оралымды басқару құқығымен жер учаскесінің нысаналы мақсатына сәйкестікте тұрғын үйлер, өндірістік, тұрмыстық және өзге де үйлер (құрылыстар, ғимараттар) салу; белгіленген құрылыс, экологиялық, санитарлық-гигиеналық және өзге де арнаулы талаптарға сәйкес суландыру, құрғату және өзге де мелиорациялық жұмыстар жүргізу, тоғандар мен өзге де су айдындарын жасау; меншік құқығын, уақытша ұзақ мерзімге өтеулі жер пайдалану (жалдау) құқығын шаруашылық серіктестігінің жарғылық капиталына салым ретінде, акционерлік қоғам акцияларының төлеміне немесе өндірістік кооперативке жарна ретінде беру құқықтары жатады.

Жер қойнауын пайдаланушының жалпы құқықтары болып: келісімшартта көзделген талаптарға сәйкес өзіне берілген келісімшарттық аумақ шегінде жер қойнауын пайдалану жөніндегі іс-әрекетті дербес жасауға; егер келісімшартта не Қазақстан Республикасының заңдарында өзгеше жағдай көзделмесе, өз қызметінің нәтижелерін, оның ішінде минералдық шикізатты өз қалауынша пайдалануға; келісімшарттық аумақта, ал қажет болған жағдайда жер қойнауын пайдаланушыға белгіленген тәртіппен берілген өзге де жер учаскелерінде жұмыстарды жүзеге асыру үшін қажетті өндірістік және әлеуметтік сала объектілерін салуға, сондай-ақ шарттар негізінде келісімшарттық аумақта да, одан тысқары жерлерде де жалпыға ортақ объектілер мен коммуникацияларды

пайдалануға; келісімшарттың қолданылу мерзімін ұзарту туралы келіссөздерге бастамашылық жауап беру; жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жүргізуге байланысты жұмыстардың жекелеген түрлерін орындау үшін мердігерлерді тартуға; Заңда белгіленген талаптарды сақтай отырып, құқықтарды немесе олардың бір бөлігін басқа тұлғаларға беруге; Заңда немесе келісімшартта айқындалған жағдайларда жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды тоқтатуға құқығы бар.

Су пайдаланушылар өз бетінше өздеріне тиесілі су объектісін пайдалану құқығын жүзеге асырады. ҚР Су кодексінде көзделген жағдайларды қоспағанда, су пайдаланушылардың су пайдалану құқығына қысым көрсетуге байланысты олардың қызметіне мемлекеттік органдардың тарапынан араласуға тыйым салынады.

Барлық табиғат пайдаланушылардың негізгі міндеттері табиғи объектілерді ұтымды және тиімді пайдалану, қоршаған ортаны қорғау заңнамасының талаптарына сәйкес табиғи объектіге ұқыпты қарау. Ол үшін табиғат пайдаланушыға

заңмен белгіленген экологиялық талаптарды орындау жүктелген.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, жеке тұлғалар:

- 1) қоршаған ортаны сақтауға, табиғи ресурстарға ұқыпты қарауға;
- 2) табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға, қоршаған ортаны қорғауға және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған шараларды іске асыруға жәрдемдесуге;
- 3) өз кінәсінен экологиялық қауіпсіздікке төнуі мүмкін қатерді болдырмауға;
- 4) өз қызметін Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасына сәйкес жүзеге асыруға міндетті.

Жеке тұлғалардың Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген өзге де міндеттері болады.

Арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болуы, өзгеруі және тоқтату шарттары.

Табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздерін пайдалану түрлеріне байланысты екі топқа бөлеміз: жалпы табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздері және арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздері.

Жалпы табиғат пайдалану тікелей заң нормасынан пайда болады және мемлекеттік тіркеуді талап етпейді. Адам мен азаматтың конституциялық құқығынан туындайды, яғни адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы айналадағы ортаға құқығы, Қазақстан Республикасы аумағында заңды түрде жүрген әрбір адам, заңда көрсетілгеннен басқа реттерде, оның аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты мекенді өз қалауынша таңдап алуға құқығы бар және т.б., жалпы табиғатты пайдалану құқығын жүзеге асыру алдын ала заңдық әрекеттерді жасауды қажет етпейді (рұқсат алу, лицензия), және ақысыз жүзеге асырылуымен сипатталады.

Арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздері күрделі заңдық құрамдармен, яғни заңдық фактілердің жиынтығымен көрініс табады.

Табиғат пайдалану құқығының құқық нормасы, субъектінің құқықтары мен міндеттерін біріктіретін заңдық фактілер негізінде пайда болады. Табиғат пайдалану аясындағы құқықтық қатынастардың мәні заңдық фактілермен байланысты. Заңдық фактілер – субъектінің еркіне байланысты заңдық құбылыстар мен заңдық әрекеттерге бөлінеді.

Табиғат пайдалану құқығының пайда болуының негізгі шарттары – заңдық әрекеттер. Олар табиғи ресурстың түріне, субъектісіне, табиғат пайдаланудың түріне байланысты болады. Барлық жағдай экологиялық құқықтың нормалары мен талаптарына сәйкес жүзеге асуы керек. Табиғат пайдалану құқығының пайда болу негіздері ретінде заңдық әрекеттер күрделі заңдық жиынтықты құрайды, оған: табиғи объектіні пайдалануға беру туралы тұлғаның ерік білдіруі (өтініш); уәкілетті мемлекеттік органдардың шешім қабылдауы; табиғи объектіні пайдалану құқығын бекітетін сәйкесінше құжат жатады.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне сәйкес, арнайы табиғат пайдалану құқығы:

1) табиғи ресурстарды пайдалану мен алуға және қоршаған ортаны қорғау саласында жекелеген қызмет түрлерін жүзеге асыруға лицензиялар және (немесе) рұқсаттар;

2) табиғи ресурстарды Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен табиғат пайдалануға беру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің немесе жергілікті атқарушы органдардың шешімдері;

3) Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген тәртіппен жасалатын табиғат пайдалануға арналған шарттар (келісімшарттар) негізінде туындайды (ҚР ЭК 12-бабы).

Арнайы табиғат пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген тәртіппен, лицензиялар және (немесе) рұқсаттар, Қазақстан Республикасы Үкіметінің немесе жергілікті атқарушы органдардың шешімдері негізінде туындайды.

Жылжымалы көздерден туындайтын эмиссияларды қоспағанда, қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын табиғат пайдаланушылардың арнайы табиғат пайдалану құқығын жүзеге асыруына экологиялық рұқсаттар болған кезде жол беріледі.

Табиғи ресурстарды пайдалану құқығы жеке және (немесе) заңды тұлғаларға Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес беріледі.

Арнайы табиғат пайдалану құқығын алған жеке және заңды тұлғалар, Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларды қоспағанда, оларға билік ете алмайды.

Арнайы табиғат пайдалану құқығы мемлекет қауіпсіздігін және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес шектелуі немесе оған тыйым салынуы мүмкін.

Табиғи ресурстарды пайдалану мен алуға және қоршаған ортаны қорғау саласында жекелеген қызмет түрлерін жүзеге асыруға лицензиялар және (немесе) рұқсаттар негізінде туындайды.

Табиғи ресурстарды арнайы пайдалану құқығына рұқсат және лицензия – жеке және заңды тұлғалардың белгілі табиғат пайдалану құқығын куәландыратын ресми құжат.

Арнайы табиғат пайдалану құқығына берілетін рұқсат әкімшілік акт ретінде заңдық құрамның элементі ретінде экологиялық заңнаманың әр саласында әртүрлі нысандарда көрініс табады. Мысалы, орман заңнамасы бойынша, мемлекеттік орман қоры учаскелерінде орман пайдалануды жүзеге асыруға рұқсаттама құжаттары: ағаш кесу билеті мен орман билеті негізінде ғана жол беріледі (ҚР Орман кодексінің 20-бабы).

Жеке және заңды тұлғалардың табиғат қорғау ісін жобалау, нормалау және экологиялық аудит жөніндегі қызметі Экологиялық кодекстің 40-бабына сәйкес шаруашылық және өзге де қызметтің I санаты үшін қоршаған ортаны қорғау саласындағы жұмыстарды орындау мен қызметтер көрсетуге арналған лицензияның негізінде жүзеге асырылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы жұмыстарды орындау мен қызметтер көрсетуге қызметті лицензиялауды Қазақстан Республикасының рұқсаттар және хабарламалар туралы заңнамасына сәйкес қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган жүзеге асырады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы лицензияланатын қызмет түріне қойылатын біліктілік талаптарын қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган бекітеді.

Арнайы табиғат пайдалануға рұқсат беру Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі арқылы реттеледі және табиғат пайдаланушының табиғи ресурстың қажеттілігі негізделген өтінішінің негізінде беріледі.

Қазақстан Республикасында табиғат пайдаланушыларға мынадай экологиялық рұқсаттар:

- 1) қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсаттар;
- 2) кешенді экологиялық рұқсаттар беріледі.

Эмиссиялардың барлық стационарлық көздерінен қоршаған ортаға эмиссияларды экологиялық рұқсатсыз жүзеге асыруға тыйым салынады.

Ластағыштар ретінде Қазақстан Республикасының Салық кодексінде көзделген заттар шығарындыларын қоспағанда, парниктік газдар шығарындылары экологиялық рұқсаттың нысанасы болып табылмайды (ҚР Экологиялық кодексінің 8-тарауы).

Жылжымалы көздерден туындайтын ластағыш заттардың шығарындыларын қоспағанда, қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыратын табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат алуға міндетті.

Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес бірыңғай жер салығын төлеушілер болып табылатын табиғат пайдаланушылар шаруа немесе фермер қожалықтары үшін арнайы салық режимі қолданылатын қызметте пайдаланылатын объектілер бойынша қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат алмайды.

Қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат табиғат пайдаланушыға оның өтініміне сәйкес Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде белгіленген тәртіппен беріледі.

Табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсатта көрсетілген шарттарды орындауға міндетті және оларды сақтамағаны үшін Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауапты болады.

Өз меншігінде өндірістік объектілері бар табиғат пайдаланушылар қоршаған ортаға эмиссияларға рұқсат алу үшін:

1) бір облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) аумағында орналасқан әрбір объект бойынша да, олардың тұтас жиынтығы бойынша да өтінім бере алады;

2) әртүрлі облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) аумағында орналасқан әрбір объектінің орналасқан жері бойынша өтінім беруге тиіс.

Егер қоршаған ортаға эмиссиялар ортақ табиғат пайдалану процесінде жүретін болса, бұл эмиссияларға рұқсат алу талап етілмейді. Табиғат пайдаланушының Қазақстан Республикасында жүзеге асыратын қызмет түрлері үшін арнаулы экологиялық талаптар мен нормалар қабылданған болса, қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа осы талаптар мен нормалардың орындалуын қамтамасыз ететін табиғат пайдалану шарттары енгізілуі мүмкін.

Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа табиғат пайдаланудың белгілі бір шарттарын енгізу туралы шешімді рұқсат берген органдар қабылдайды.

Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында белгіленген экологиялық талаптар мен нормаларда көзделмеген табиғат пайдалану шарттарын қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа енгізуге тыйым салынады.

Қоршаған ортаға эмиссиялар үшін рұқсатқа табиғат пайдалану шарттарын енгізу тәртібін қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган бекітеді.

Табиғат пайдаланушы экологиялық рұқсатқа енгізілген табиғат пайдалану шарттарының орындалуы туралы есепті рұқсат берген органға тоқсан сайын ұсынып отыруға міндетті.

Кешенді экологиялық рұқсат табиғат пайдаланушының ең озық қолжетімді технологияларды енгізу және Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасында белгіленген эмиссиялардың техникалық үлес нормативтерін сақтау шартымен қоршаған ортаға эмиссияларды жүзеге асыру құқығын куәландыратын біртұтас құжат болып табылады.

Кешенді экологиялық рұқсаттарды қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган береді.

Арнайы табиғат пайдалану құқығы туындауының келесі негізі табиғи ресурстарды Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен табиғат пайдалануға беру туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің немесе жергілікті атқарушы органдардың шешімдері.

Табиғи объектіні пайдалану құқығын беру туралы өтініш жазбаша түрде жазылып, уәкілетті мемлекеттік органға берілуі керек. Өтініште сұралып отырған табиғи объектінің түрі, көлемі, орналасқан жері, пайдалану мақсаты мен мерзімі және т.б. көретілу керек. Өтініш қаралып, сәйкесінше уәкілетті мемлекеттік органның шешімі шығады.

Арнайы табиғат пайдалану құқығы Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген тәртіппен жасалатын табиғат пайдалануға арналған шарттар (келісімшарттар) негізінде туындайды.

Табиғатты пайдалану туралы шарт табиғатты пайдаланушы мен жергілікті өкілетті органмен, ал республикалық маңызы бар табиғи ресурстарды пайдаланған жағдайда Қазақстан Республикасы Үкіметімен жасалады.

Табиғатты пайдалану туралы шарт табиғатты пайдаланушылар көздеп отырған шаруашылық немесе өзге де қызметте және осы орайда қолданылатын технологияға экологиялық сараптаманың қорытындылары болған жағдайда жасалады.

Табиғатты пайдалану туралы шартта мынадай ережелер көрсетілуі тиіс:

- шаруашылықты жүргізуге және өзге де қызметке жол беруге болатын экологиялық талаптар;
- табиғи ресурстарды пайдаланғаны және табиғи ортаны ластағаны үшін төлемдердің төлеу мерзімі мен мөлшері;
- табиғи ресурстардың жалпы пайдаланудан шығып қалуына байланысты оларды жаңғыртуға арналған төлемдердің мерзімі мен мөлшері;
- өндіріс пен тұтыну қалдықтарын орналастырудың көлемі мен тәртіптері, оларды орналастырғаны үшін төлемдерді төлеу мерзімі мен мөлшері;
- табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланбаған, айналадағы табиғи ортаны лимиттен тыс тұтынып, ластағаны үшін айып салып жазалауды қолданудың шарттары мен тәртібі;
- қолданылатын технологияға ерекше талаптар;
- берілетін жеңілдіктер;

- тараптардың шарт талаптары мен ережелерін бұзғаны үшін жауапкершілігі;
- шарттың күшіне ену мерзімі.

Табиғат пайдалану құқығы мына жағдайларда өзгертіледі:

- табиғат пайдалану объектісінің өзгеруі;
- табиғат пайдалану объектісінің құқықтық мәртебесінің өзгеруі;
- пайдаланудағы табиғи объектінің экологиялық жағдайының өзгеруі және соған байланысты табиғат пайдалануға шектеу қоюдың заңмен бекітілуі.

Табиғат пайдалануды толығымен немесе ішінара, тұрақты немесе уақытша тоқтату негіздері – құқыққа сай немесе құқыққа қайшы әрекеттер, әрекетсіздік немесе оқиғалар болып табылады.

Табиғат пайдаланушылардың барлығына ортақ табиғат пайдалану құқығын тоқтату негіздеріне:

- пайдалануға берілген табиғи объектіні мемлекет қажеттіліктері үшін алып қою;
- табиғи объектіні пайдалану уақытының аяқталуы;
- пайдалануға рұқсат беру құжаттарында көрсетілген табиғат пайдалану құқығын тоқтататын жағдайлардың орын алуы;
- табиғи объектіге зиян келтіретін табиғат пайдаланушының табиғи объектілерді пайдалану ережелерін жүйелі түрде бұзуы;
- төтенше жағдайлардың орын алуы (табиғи апаттар, әскери әрекеттер және т.б.);
- егер табиғат пайдаланушы рұқсат беру құжатында берілген уақыт аралығында табиғи объектіні пайдаланбаса;
- табиғи объектіні пайдалануға берген субъектінің шаруашылық қызметінің тоқтауы;
- табиғи объектіні пайдалану үшін төлемдерді жүйелі түрде төлемеу жатады.

Мысалы: ҚР Жер кодексіне сәйкес, жер пайдалану құқығы: 1) жер пайдаланушы жер пайдалану құқығын иеліктен шығарып басқа тұлғаларға берген; 2) жер пайдаланушы жер пайдалану құқығынан бас тартқан; 3) жер пайдалану құқығынан Қазақстан Республикасының заң актілерінде көзделген өзге де жағдайларда айырылған ретте тоқтатылады. Сонымен қатар жер пайдаланушыдан жер пайдалану құқығын олардың келісімінсіз алып қоюға: 1) жер пайдаланушының міндеттемелері бойынша жер учаскесінен немесе жер пайдалану құқығынан өндіріп алу жүргізілген; 2) жер учаскесі мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығарылған; 3) мақсатына сай пайдаланылып отырған немесе Қазақстан Республикасының заңдарын бұза отырып пайдаланылып жүрген жер учаскесі жер пайдаланушыдан мәжбүрлеп алып қойылған; 4) радиоактивті ластануға ұшыраған жер учаскесі жер пайдаланушыдан, құны тең жер учаскесі беріле отырып, мәжбүрлеп иеліктен шығарылған; 5) тәркіленген реттен басқа жағдайларда жол берілмейді.

Жер пайдалану құқығы бұдан басқа да мынадай негіздер бойынша тоқтатылуы мүмкін:

- 1) учаске берілген мерзімнің өтуі;
- 2) жер учаскесі кепілде тұрған жағдайларды қоспағанда, жер учаскесін жалға беру шартының немесе өтеусіз уақытша жер пайдалану шартының мерзімінен бұрын тоқтатылуы;
- 3) жер пайдаланушыға қызметтік жер телімін берумен байланысты туындаған еңбек қатынастарының тоқтатылуы.

Бақылау сұрақтары:

- 1) Табиғат пайдалану құқығының түсінігі, белгілері және мазмұны.
- 2) Табиғат пайдалану құқығының түрлерін ашып көрсетіңіз.
- 3) Табиғат пайдалану құқығының объектілері және субъектілері қандай?
- 4) Табиғат пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін атаңыз.
- 5) Арнайы табиғат пайдалану құқығының пайда болу, өзгеру және тоқтату шарттарын ашып көрсетіңіз.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1) Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жылғы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 1996. – N4, 217-құжат (Қазақстан Республикасы Парламентінің басылымы).
- 2) Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 9 қаңтардағы N212 Экологиялық кодексі // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2007. – N1. – 1-құжат.
- 3) Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 шілдедегі N477 Орман кодексі // Егемен Қазақстан, 2003 жылғы 19 шілде. – N 180-181.
- 4) Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 20 маусымдағы N442 Жер кодексі // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 2003. – N13. – 99-құжат.
- 5) Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі N481 Су кодексі // Егемен Қазақстан, 2003 жылғы 23 шілде. – N 184-185.
- 6) Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 24 маусымдағы №291-IV Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 2010. – №12 (2565). – 60-құжат.

- 7) Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N593 Заңы // Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. – 2004. – N18. – 107-құжат.